

PRÁCE HISTORICKÉHO ÚSTAVU AV ČR, v. v. i.
OPERA INSTITUTI HISTORICI PRAGAE
Řada / Series A – Monographia
Svazek / Volumen 73

Vědecký redaktor:
doc. PhDr. Martin Holý, Ph.D.

**ČESKÉ ZEMĚ
V 19. STOLETÍ
PROMĚNY SPOLEČNOSTI
V MODERNÍ DOBĚ**

II

Milan Hlavačka a kolektiv

Historický ústav
Praha 2016

Kapitola VI.

NOVÉ CIVILIZAČNÍ TRENDY A PROMĚNY ŽIVOTNÍCH STEREOTYPŮ

VI.1. Modernizace

Modernizace je pojem používaný sociology a historiky od konce padesátých let 20. století. Pojmy modernizace, modernity a moderní společnost jsou pojmy značně významově rozsáhlé. Většina sociologů a historiků však modernizaci či modernitu definuje jako proces přeměny agrární společnosti v industriální. Industriální či moderní společnost již podle nich disponuje značným množstvím samoregulujících a samořídících či sebeorganizačních schopností. Proces modernizace je většinou vztahován na posledních 250 let vývoje transatlantické a japonské společnosti. Moderní společnost se podle sociologa Jana Kellera zrodila v historicky krátkém čase v průběhu revolucí, které od základu proměnily jak způsob hospodářské produkce společnosti, tak způsob její mocenské reprodukce a spolu s tím také způsob její ideologické reprezentace.¹ Pro německého sociologa Petera Wagnera, z jehož myšlenkového bohatství právě Jan Keller čerpá nejvíce, se jedná o proces paralelního osvobození a disciplinace lidského individua.² Tento přístup Wagner nazývá po Giddensově příkladu „konceptem duality strukturálních opor“. Modernita podle něho směřuje v individuální sféře k růstu možností samostatně se rozhodovat a ve veřejné sféře pak k vytváření celoplošných a nadčasových sociálních institucí a k instrumentalizaci rozumu.³ Tímto vymezením se přihlásil také k strukturálnímu funkcionalismu Talcotta Parsonse, který přišel jako první s tezí, že mo-

¹ Jan KELLER, *Dějiny klasické sociologie*, Praha 2007, s. 16.

² Peter WAGNER, *Soziologie der Moderne*, Frankfurt – New York 1995, s. 16. Výslovně říká, že jeho „diskurz o modernitě se zakládá především na myšlence svobody a autonomie“. Tím se částečně distancuje od níže popsaného převažujícího historicko-sociologického výkladu moderny, modernity či modernizace Reinharda Bendixe, Rainera M. Lepsiuse a Hanse-Ulricha Wehlera, kteří za základ moderny považují proces urbanizace, industrializace, demokratizace a vzniku empiricko-analytické vědy.

³ P. WAGNER, *Soziologie der Moderne*, s. 39, viz také Anthony GIDDENS, *Důsledky modernity*, Praha 1998, který na straně 23 píše: „Dynamika modernity se odvozuje z oddělení času a prostoru a jejich opětovného spojení ve formách, které umožňují přesné časoprostorové zónování sociálního života, z vyvázání z sociálních systémů (...), z reflexivního uspořádání a přeuspořádání sociálních vztahů s ohledem na stále vstupující vědecké poznání jednotlivců a skupin.“

derní společnost se liší od tradiční především růstem racionálních rolí na úkor citových rolí, univerzálních oproti partikulárním, funkčně specifických oproti nespecifickým.⁴

Za kanonickou definici však lze pro historiky i nadále považovat model Hanse-Ulricha Wehlera, který zveřejnil ve svém programovém díle *Modernisierungstheorie und Geschichte* v polovině sedmdesátých let 20. století. Shrnul v něm veškeré dosavadní přístupy do následujícího přehledného dichotomického modernizačního schématu:

	tradiční společnost	moderní společnost
alfabetizace	nepatrná	vysoká
povolání	jednoduchá, stabilní	diferencovaná, měnící se
sociální hnutí	stabilní	mobilní
diferenciace příjmů	nízká, velké rozdíly	vysoká, tendence vyrovnávání
empatie	nízká	vysoká
rodina	dominance velkých primárních skupin	malá rodina, konkurující vliv skupin
funkce	nejasné	specifické
vláda	lokální, personální	centralistická, anonymní
kommunikace	osobní	média
konflikty	otevřené	institucionalizované, ohrazené
sociální kontrola	přímá, personální	nepřímá, byrokratická
délka života	nízká	vysoká
mobilita	nízká	vysoká
normy	konzistentní	nestálé
organizační stupeň	nízký, neformální	vysoký, formální
politická participace	nízká	vysoká
charakteristika pozic	uzavřená, připsaná	otevřená, nabytá
produktivita	nízká	vysoká
právo	náboženské, osobní	abstraktní, formální smlouvy
náboženství	dogmatické, podpora státu	sekularizované, odluka státu a církve
role	všeobecné	specializované
osídlení	venkovské	městské

⁴ Talcott PARSONS, *The System of Modern Societies*, New Jersey 1971. Srov. také: Tadeusz BUKSIŃSKI, *Moderność*, Poznań 2001; Jürgen HABERMAS, *The philosophical discourse of modernity: twelve lectures*, Cambridge 1987; Dietrich RÜSCHEMEYER, *Theoretische Probleme für die vergleichende Geschichtsforschung*, Geschichte und Gesellschaft 1980/6, Heft 3, s. 311–325; Christopher PIERSON, *The Modern State*, London 1996, a Ronald INGLEHART – Christian WELZEL, *Modernization, Cultural Change and Democracy. The Human Development Sequence*, Cambridge 2006.

sociální struktura	homogenní, stabilní lokální skupiny	městská, heterogenní, vysoká mobilita
stratifikace	stavy	egalitářské rozvrstvení, spočívající na dělbě profesní pozice
technika	zaostalá	rozvinutá
jednání	vnitřní řízení	vnější regulace
hodnoty	partikulární	univerzální
hospodářství	agrární	průmyslové či průmyslově agrární

Dichotomie se zakládá na srovnání dvou ideálních typů: na jedné straně se nachází ideální typ tradice či tradiční společnosti jako výchozí bod a na straně druhé pak ideální typ současné doby. Takovéto rozvinutí modernizační teorie s obsáhlým katalogem „proměnných“ je nazýváno deskriptivní dichotomií.⁵

Modernizace je v tomto dichotomním deskriptivním schématu pojímána jako progresivní, nevyhnutelný, nezvratný, globální, komplexní, systémový, zdoluhavý, nedělitelný a progresivní lineární proces, skládající se z šesti vzájemně propojených procesů či subsystémů, jejichž společným jmenovatelem bylo už výše zmíněné „permanentní navyšování racionalizačního potenciálu“. Modernizace se tedy skládá z šesti subsystémů, kterými podle Hanse-Ulricha Wehlera jsou: hospodářský růst, respektive generalizace trhu a nová organizace výroby; strukturální diferenciace a sociální prostupnost; proměna hodnot a přechod od partikulárních k univerzálním zájmům; prostorová a sociální

⁵ Hans-Ulrich WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975. Podobně Reinhard BENDIX, *Modernisierung und soziale Ungleichheit*, in: Pierre Aycoberry – Wolfram Fischer (edd.), *Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Probleme der frühen Industrialisierung*, Berlin 1968, s. 179–246, když se pokusil o definici moderny, jejíž jádro obsahovalo tvrzení, že v rámci modernizace dochází k masivní transformaci zemědělství, fundamentální demokratizaci a alfabetizaci (růstu vzdělanosti). Modernizace není ve všech zemích pomalým, kontinuálním a endogenním procesem, neboť dochází k náhlému nárůstu komunikační rychlosti a intenzity. Ideje a techniky jsou zprostředkovávány směrem od rozvinutých k opozdilým společnostem a s daleko menší intenzitou i opačně. Za poměrně krátkou dobu dochází ke stavu, v němž existuje jen málo společností, jejichž sociální struktura zůstává imunní vůči vnějším vlivům. Práce Nina DEGELE – Christian DRIES, *Modernisierungstheorie. Eine Einführung*, München 2005, se pokusila o periodizaci moderny následujícím způsobem: předmoderna (do 1500); raná moderna (1500–1800) – raně kapitalistické hospodářské struktury (diferenciace, role obchodu), vznik moderního státu s finanční a mocenskou svrchovaností a centrální správou, užití knihtisku, demografické změny spjaté se zemědělskou, protoindustriální a průmyslovou revolucí; průmyslová moderna (1800–1970) – industrializace, politická a hospodářské revoluce; pozdní moderna – od 70. let 20. století, od kdy se teorie trvalého rozvoje stala nevěrohodnou v důsledku ropné, hospodářské a ekologické krize.

mobilizace; participace na moci; institucionalizace konfliktů a nad tím vším se vznáší zcela jiné chápání času a prostoru než v minulosti.

Téměř okamžitá kritika tohoto modelu se zakládala na tvrzení, že dichotomizace – tak typická pro modernizační teorie – svádí k představě, že tradice je brána jako počátek dějin a moderna jako jejich konec. Celé dějiny mezi tím se pak jako by staly pouhým přechodem či transformací zbytků tradice s prvními náznaky modernity. Při tomto modelování dochází k nesprávnému nivolování rozdílů v tradicích mnoha zemí. Tento model až příliš předpokládal shodnost, podobnost či přímo stejnost výchozího stavu v různých geografických oblastech. Proto základní námitky kritiků tohoto modelu zněly: 1) Tradiční společnost nebyla až tak výlučně statická, jak autor představuje. 2) Evoluce není lineárním vzestupem, nýbrž zná také propad, přerušování, okliku či regres. Navíc má odlišný průběh v různých sférách života. 3) Struktury jsou v modernizačních teoriích příliš nadřazovány procesům. 4) „Modernější“ hodnotový systém nemusí nutně likvidovat ten starší, mnohdy se vytvoří syntéza obou. 5) Modernizace se snaží překonat krizi tradiční společnosti, přitom však vyvolává krize nové. Tyto nové krize jsou závažnější než minulé. Lze mezi nimi rozlišit pět typů – krize identity, legitimizační, participační, integrační, penetrační a distribuční. Krize identity vzniká jednak vlivem politického definování a institucionální přestavby regionálních a náboženských zvláštností, jednak už samotnou recepcí myšlenky budování národní společnosti. Legitimizační krize vyplývá z proměny základny legitimizace (z tradiční náboženské na sekularizovanou a racionální). Participační krize vzniká vlivem rostoucí politické participace, jde v podstatě o konflikt mezi tradičními elitami a dosud nepřivilegovanými skupinami. Integrační krize je reakcí na permanentní strukturální diferenciaci a zároveň bojem o překonání rozdílů (regionálních, stavovských, náboženských). Penetrační krize je vlastně odporem dosud autonomních skupin bránících svou sociální a geografickou periferii před zásahem moderních správních struktur. Distribuční krize vzniká jako problém přerozdělování například zboží, hodnot, životních šancí.

Je zřejmé, že pojem modernizace vyžaduje precizaci a přesné analyzování zvláště proměnných faktorů, například procesu růstu obyvatelstva, úrovně urbanizace, alfabetizace, byrokratizace, charakteristiky hospodářského vývoje, existence či neexistence sociální politiky, nárůst mobility a komunikace či politické participace. Pro konkrétní výzkum těchto procesů je nutné přesné umístění těchto pojmů a charakteristik:

- klíčová role trhu, který se stává určujícím nejen pro ekonomiku, nýbrž pro celou společnost, výrazná nadprodukce a prodej zboží na trhu;
- rozvoj dělby práce;
- přesun těžiště výroby nejprve do sekundárního a posléze terciálního sektoru;

- nová role vzdělání, kvalifikace pracovních sil;
- společnost se v souvislosti s tržním hospodářstvím a urbanizací stává anonymní, proto jsou nutné jiné mechanismy kontroly jednání jedince;
- stavovské dělení společnosti je nahrazeno třídním, postavení jednotlivce přestává být určováno příslušností ke stavu, rozhodující je postavení na trhu a v nacionální komunitě;
- sekularizace společnosti nabývá na intenzitě;
- nástup nových médií, tedy masové komunikace umožňuje šíření ideologie;
- svět se „zmenšuje“ a vzdálenosti „zkracují“, čímž vzrůstá role mobility.

Je to městské prostředí transatlantické civilizace, kde se soustředily a zrály všechny tyto změny. Městská, tedy koncentrovaná společnost byla přinucena jako první k jejich reflexi a k hledání řešení. Města je proto možno podle Dietera Schotta považovat za „průkopníky modernizace“, protože se tady udála nejen celospolečenská modernizace, ale protože města či městské komuny začaly právě v druhé polovině 19. století jednat cílevědomě jako agenti technicko-stavebně-architektonické modernizace.⁶ Každé velké město minimálně v západní a střední Evropě postihla po vzoru Paříže „hausmannizace“, v jejímž důsledku došlo k hygienizaci, prozelenění, prosvětlení a dopravnímu zfunkčnění města, což bylo doprovázeno nejen řešením sociální, respektive bytové otázky, ale také procesem zbyrokratizování a zprofesionalizování městské správy. Město se tak stalo prvním prostředím aplikované – a někdy až bezbřehé – funkcionality a racionalizace.

Podle Daniela Lerner se proces modernizace projevuje ve čtyřech vzájemně propojených a ovlivňujících se dimenzích: urbanizaci, scholarizaci, tedy účasti na intenzivním a systémovém vzdělání, v účasti na intenzivní komunikaci či mobilitě a na politickém spolupůsobení. Daniel Lerner se domnívá, že právě vzájemné propojení těchto čtyř dimenzí ukazuje na systémovou koherenci a je indikátorem modernity, respektive umožňuje zařadit určitou komunu či společnost do tradičního, přechodného nebo moderního typu.⁷

Ve vztahu k vývoji městského osídlení a proměn funkcí měst se modernizační historicko-sociologický a historicko-urbanistický výzkum v poslední době soustředil na stabilní okruh otázek, které mohou zároveň sloužit jako gene-

⁶ Dieter SCHOTT, *Stadt und Moderne. Die Stadt als Modernisierungsagent?* in: Ute SCHNEIDER (ed.), *Dimensionen der Moderne. Festschrift für Christof Dipper*, Frankfurt am Main 2008, s. 459–479.

⁷ Daniel LERNER, *Modernisation: Social Aspects, International Encyclopedia of the Social Sciences*, London 1968, s. 386–395.

rální katalog základních prvků provázejících vznik moderní městské společnosti. Patří k nim:

1. Role měšťanstva při nastolení liberálních hospodářských, tedy kapitalistických vztahů.

2. Vznik moderní městské infrastruktury a občanské vybavenosti.

3. Role samosprávy a vznik nové politické kultury na komunální úrovni. Právě na tomto poli byl v jazykově duálních společnostech tak dlouho silný nacionalismus, neboť zde spojoval jazykové a kulturní požadavky se sociálně civilizační emancipací.

4. Vznik politických a hospodářských elit a proměna sociální struktury městského obyvatelstva v nové druhy měšťanské sociability.

5. Role trhu a konzumu ve vztahu k novým komunikačním možnostem. Sociologové navrhují jako vhodný prostředek k rozlišení mezi tradicí a modernitou zavést v tomto kontextu pojem „strukturální modernizace“. Přejít od tradiční k moderní společnosti koncipují na rozličných úrovních. V technologiích nastává změna od jednoduchých technik až k použití vědeckých poznatků a v zemědělství od substitučního hospodářství ke komerční produkci. V průmyslu je lidská či zvířecí síla nahrazena mechanickými stroji. V souvislosti s industrializací se stále větší počet venkovského obyvatelstva stěhuje do měst. Zdůrazňují, že strukturální diferenciaci v tak rozdílných oblastech jako je rodina, náboženství a sociální rozvrstvení není jednoduše jen následkem industrializace, nýbrž se vyskytuje i v „předindustriálních“ společnostech, například jako důsledek kolonialismu.

6. Valorizace vzdělávání v měšťanském prostředí, respektive role vzdělání jako součásti lepší kvalifikace zajišťující lépe placenou a prestižnější práci. S tímto procesem je pak spjat vznik tzv. „Bildungsbürgertum“.

7. Profesionalizace, respektive vytváření uceleného korpusu vědění (vázaného na konkrétní vzdělávací a profesní instituce, formování standardizovaného životopisu „profesionálů“, monopolizace určitých forem vědění určitými institucemi kontrolovanými většinou státem), který umožňuje privilegovaný přístup k pracovním místům, prestiži, funkcím i finančním zdrojům (a současně zřetelně vylučuje „ne-odborníky“) a který předpokládá existenci víceméně uzavřených společností „expertů“. Tento proces je opět výrazně vázán především na města, kde sídlí univerzity a různé odborné komise, akademie, vědecké společnosti a kde se především vytvářejí pracovní příležitosti.

8. Valorizace rodiny a nové rozdělení sfér uvnitř rodiny. Technické a hospodářské otázky byly podstatnou součástí mravní regulace mezilidských vztahů, což je typické pro svět, v němž dům a dvůr tvořily zpravidla výrobní, spotřební i životní jednotku. Oddělení mravně-morálních od hospodářských záležitostí (a výdělečné činnosti) je oproti tomu typickým jevem společnosti, v níž jsou odděleny domácnost a pracoviště. Rozpad domácnosti jako formy

integrace jde přitom ruku v ruce s překonáním bariér mezi jednotlivými domácnostmi, tedy přináší integraci na zcela novém základě.

9. Sekularizace a dechristianizace městské společnosti, přičemž na venkově déle přetrvávaly tradiční formy zbožnosti a projevů náboženského života i náboženských forem sociability. Ve městech vznikají nové formy sociability, které nahrazují život farností. Jednalo se o kostel, kluby, čtenářské společnosti, divadlo.

10. Nová role byrokracie při řízení (městské) společnosti, přičemž jasný přechod k monokratické formě rozhodování paradoxně lépe vyhovuje liberalizující a demokratizující se společnosti nežli starý kolegiální systém.

Modernizace je tak historiky stále více chápána jako komplexní historický proces, kde se uplatňují nové sociální trendy doby, tedy zvláště sekularizace, unifikace, urbanizace, liberalizace, byrokratizace, scholarizace, profesionalizace, individualizace, medikalizace, (částečná feminizace) a technizace občanského a veřejného života a který bere více v potaz symbiózu tradičních a moderních elementů během celého modernizačního procesu stejně jako rozdílnost historického času, který má modernizace na různých místech k dispozici. Sociologické pojetí modernizace je pak definováno jako komplex vzájemně souvisejících strukturálních, kulturních, psychických a fyzických změn, které vykrytalizovaly v minulých stoletích a formovaly svět, ve kterém dnes žijeme.

VI.2. Proměny krajiny

V průběhu tzv. „dlouhého“ 19. století prošly české země celou řadou významných změn, které vyústily v definitivní transformaci víceméně tradiční pozdně feudální společnosti v moderní společnost kapitalistickou. Tento kvalitativní přechod byl spojen s komplexem nejrůznějších proměn ve všech oblastech společenského života. Proběhly procesy, z jejichž výsledků žijeme dodnes, byly nastartovány trendy, které v mnoha směrech trvají až do současnosti. Nejen v našich zemích, ale v celé vyspělé Evropě byly v této době položeny základy současné moderní společnosti a její struktury, a to prakticky ve všech sférách – v oblasti politické, ekonomické, sociální, kulturní, duchovní a dalších.

Jednou ze sfér, kterou 19. století nebývale proměnilo, byla krajina. Relativně pozvolný proces utváření krajiny jako složitého a měnícího se systému se v průběhu 19. století neobyčejně dynamizoval. Ve vzájemné interakci přírodních a antropogenních procesů se rozhodujícím formujícím faktorem v této etapě stal právě člověk. Jeho činnost proměnila dosavadní relativně stabilní kulturní krajinu, lidské aktivity se staly určujícím a v mnohém ohledu domi-

VI.3. Urbanizace

Urbanizaci nazýváme proces transformace převážně venkovského prostředí v městské.³³ V širším pojetí je možné ji chápat jako proměnu společnosti a prostředí na městské, jako proměnu prostorové organizace společnosti, v užším smyslu jako koncentraci obyvatelstva a lidských aktivit do měst či jako kulturně-sociální proces přebírání prvků městského způsobu života. Její součástí je proměna společnosti v ekonomické, sociální, kulturní i mentalitní rovině. Z geograficko-demografického hlediska je urbanizace procesem, kdy dochází k růstu podílu městského obyvatelstva v rámci populace a růstu koncentrace obyvatelstva do větších sídel, jehož výsledkem je plně urbanizovaná společnost. Ekonomie chápe urbanizaci především jako vývoj spojený s industrializací, s průmyslovou revolucí, kdy dochází k masivní migraci z venkova, ke kumulaci výroby a kapitálu do měst, racionalizaci práce a z toho plynoucího hospodářského růstu. Z hlediska behaviorálního se město stává místem sociálních změn, se silným mentalitním potenciálem šířeným do okolí. Historická obec definuje urbanizaci jako přeměnu prostředí na městské v podobě zakládání měst nebo jejich transformace z venkovského sídla. Sociologové chápou urbanizaci jako prostorovou koncentraci lidských činností i obyvatelstva, projevující se změnami v chování lidí, v jejich motivacích, v kulturních vzorech i ve formách organizace společnosti. Změny jsou vyvolány životem v prostředí s velkým počtem, vysokou hustotou a značnou různorodostí obyvatel, činností i lidských výtvorů. Všechny koncepce jsou navzájem propojené, přičemž akcentují jednotlivé průvodní znaky urbanizace. V současnosti se při pojímání procesu urbanizace upřednostňuje širší sociologické hledisko, kladoucí důraz na změny, které koncentrace činností a obyvatel vyvolává ve společnosti, spíše

³³ K urbanizaci a pojmovým koncepcím například Louis WIRTH, *Urbanism as a Way of Life*, *The American Journal of Sociology* 44/1, 1938, s. 1–24; Janusz ZIÓLKOWSKI, *Urbanizacja, miasto, osiedle*, Warszawa 1965; Eric E. LAMPARD, *Historical Aspects of Urbanization*, in: Philip Morris Hauser – Leo Francis Schnore (edd.), *The Study of Urbanization*, New York 1965, s. 519–554; Manuel CASTELLS, *La question urbaine*, Paris 1972; Herbert Julius GANS, *Urbanism and Suburbanism as Ways of Life*, in: Ray E. Pahl (ed.), *Readings in Urban Sociology*, Oxford 1968, s. 95–118; Raymond Edward PAHL – Robert FLYNN – Nicholas Hedley BUCK, *Structures and Processes of Urban Life*, London 1983 ad. Z českých autorů se urbanizací dlouhodobě zabývají například sociolog Jiří Musil (*Sociologie soudobého města*, Praha 1967; *Urbanizace v socialistických zemích*, Praha 1977; *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002, společně s Pavlou Horskou a Eduardem Maurem), historička Pavla Horská (*Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost*, Praha 1970) nebo geograf Martin Hampl (*Teorie komplexity a diferenciacie světa*, Praha 1971; *Hierarchie reality a studium sociálně geografických systémů*, Praha 1989; *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, Praha 1996).

než geograficko-demografická interpretace, analyzující růst počtu měst a jejich velikosti. Jde tedy o změnu chápání od pouhého sledování růstu měst k definování celkového vývoje měst ve smyslu anglického termínu „becoming urban“ (stávat se městským, přeměnit se na městské). V tomto vymezení je obsažena i definice přímé a nepřímé urbanizace, tedy sledování kvantitativních změn počtu či podílu městského obyvatelstva, respektive šíření městského způsobu života, funkcí, charakterů zástavby a podobně. Proces poměšťování měl několik vývojových fází, během kterých se měnila také vnitřní struktura měst. Jedná se o prostorový pohyb směrem od původní, klasické koncentrace pracovních příležitostí a obyvatel do měst k pozvolnému opouštění vnitřních částí měst a později i jejich okrajů, což vedlo ke zvětšování městského prostoru a vytváření městských regionů (suburbanizace, desuburbanizace). Z hlediska časového je rovněž možno proces urbanizace chápat širěji, jako období od zrodu prvních měst po současnost (historické pojetí), nebo jako éru mladší, související s dynamizací růstu měst a vyvolanou v počáteční fázi (proto)industrializací.³⁴

Pokud budeme vycházet ze širší časové koncepce, pak počátek urbanizace můžeme klást tisíce let zpět, kdy společnost ovládala vyspělá města starověku.³⁵ Následovala by éra industriální spojená s dynamickým růstem městského prostoru, kterou sociologové chápou jako jedinečnou proměnu venkovských společností v městské. V tomto případě je možno uvažovat o její rané proto-industriální formě a vlastní, definitivní industriální fázi. Od počátku 20. století se v některých vyspělých evropských zemích stal původcem další koncentrace obyvatelstva růst terciárního sektoru, sektoru služeb. V této souvislosti se hovoří o postindustriální urbanizaci. Rozvoj měst industriální epochy a proces novověké urbanizace pokračuje v dalších fázích i dnes.

Pro celý evropský prostor byla typickým znakem dynamické fáze urbanizace její těsná vazba na industrializaci. Vzájemné působení bylo natolik silné, že je obtížné interpretovat, které doprovodné sociokulturní a politické projevy souvisejí s urbanizací a které vyvolala industrializace. Shoda mezi různými vědními disciplínami panuje ve stanovení počátku a šíření urbanizační vlny.

³⁴ P. HORSKÁ – E. MAUR – J. MUSIL, *Zrod velkoměsta*, s. 7–17 (autor Jiří Musil); *Velký sociologický slovník*, 2. díl, Praha 1996, s. 1358–1359; *Velká ekonomická encyklopedie*, Praha 1999, s. 732; R. J. JOHNSTON a kol., *The Dictionary of Human Geography*, Oxford 2000, s. 883–884.

³⁵ O urbanizaci před urbanizací, o pohledu historiků na proces urbanizace a jeho počátcích, o problémech terminologických, o právním vymezení města, o rozlišení města od vesnice a stanovení mezní hranice počtu obyvatelstva více Eduard Maur (P. HORSKÁ – E. MAUR – J. MUSIL, *Zrod velkoměsta*, s. 54 ad.). Eduard Maur hovoří o prudkém růstu měst v době vrcholného středověku a raného novověku.

Zahájil ji především rozvoj průmyslu, vědy, techniky, pokrok v zemědělství a v dopravě a také nárůst populace. Počátky je možno hledat po polovině 18. století v Anglii, odkud se přelila do Belgie, Nizozemska, severní Francie, severního Německa a přes Sasko do Slezska, Moravy a Čech. Dále pokračovala přes Rakousko, Itálii do Španělska. Východní Evropa byla urbanizačním procesem zasažena později. K prvním urbanizovaným oblastem se řadily zejména průmyslové oblasti Anglie, včetně Londýna a okolí, a dále přímořská část Nizozemska. V těchto oblastech dosahoval podíl městského obyvatelstva kolem roku 1800 již asi 30 %, tedy hodnoty, ke které se české země přiblížily až o sto let později. V roce 1900 byla úroveň urbanizace Evropy na 41% (před sto lety asi na 12%). České země za tímto průměrem zaostávaly, ale byly urbanizovanější než Itálie, Španělsko nebo Švédsko. Rozdíly mezi jednotlivými zeměmi ukazují příklady Anglie (75 %) a Ruska (10 %).³⁶ V roce 1900 se nacházelo na světě třináct velkoměst s více než jedním milionem obyvatel (všechna na severní polokouli), přesto ve městech žila odhadem pouze asi 3 % světové populace. Co se týká Evropy, ta je dnes po 250 letech považována až na výjimky za prostor plně urbanizovaný.

České země zasáhl proces urbanizace někdy ve třicátých letech 19. století. To podstatné se však odehrálo především ve druhé polovině 19. a počátkem 20. století v souvislosti s obrovským rozmachem průmyslu, dopravy a zemědělství. Urbanizační vlna se k nám rozšířila ze severu, ze Slezska, roli akcelérátoru rovněž sehrála solitérní vnitřní území Prahy a Brna. Jedním z nejviditelnějších důsledků urbanizačních posunů byla rozdílná dynamika sídelního vývoje v severní a jižní části českého prostoru. Vyšší koncentrace urbanizované krajiny byla typická pro oblast severozápadních a severních Čech, severní Moravy, rakouské části Slezska a také Prahy a okolí. Jižní, převážně zemědělské oblasti byly poměš'ováni zasaženy výrazně méně. Výjimku v tomto prostoru představovalo pouze Brno, které bylo díky průmyslu soustředěnému do továrních čtvrtí možno v první polovině 19. století považovat za jediné srovnatelné se západoevropskými průmyslovými centry. Impulzem ke koncentraci obyvatelstva v těchto regionech byla lokalizace významných průmyslových odvětví (zejména textilnictví, později strojírenství, hutnictví), přítomnost zdrojů nerostných surovin a v případě Prahy a Brna navíc přitažlivost sídel velkoměstského charakteru. V počáteční fázi nejvíce rostly menší lokality podél vodních toků, například oblast severních Čech, i tradiční textilní oblasti, včetně Brna, pohyb byl znát také v Praze. Později, během industriální urbanizace (období 1869–1910) je z rakouských sčítání obyvatelstva patrné, že nejdynamičtějším růstem procházela středně velká města mezi 20 a 50 tisíci oby-

vateli. To je ostatně celoevropským rysem období klasické urbanizace. Od devadesátých let 19. století se začaly formovat městské aglomerace. Půdorysy a rozloha měst se začaly výrazně zvětšovat od konce 19. století, ale zejména po první světové válce. Velkoměsta rostla až v následující éře, zhruba do poloviny 20. století, v souvislosti s rozvojem terciéru. Ještě před první světovou válkou existovala v českých zemích pouze čtyři města, která měla více než 100 000 obyvatel: Plzeň 111 000, Ostrava 187 000, Brno 217 000 a Praha s 668 000 (po Vídni a Budapešti třetí největší město Rakouska-Uherska). Do roku 1900 více rostl podíl měst v Čechách, poté na Moravě. Po celou dobu je však možné víceméně ztotožnit přírůstky městského obyvatelstva s přírůstky zaměstnanců průmyslových provozů, jinak řečeno, hlavním faktorem růstu největších měst českých zemí (starých textilních i nových průmyslových sídel) v 19. století i v pozdějších letech byla přítomnost velkého průmyslu nebo hornictví. Jedním z projevů postupující urbanizace bylo přibývání městských funkcí v bouřlivě se rozvíjejících sídlech, což vyústilo ve statutární změny. Kumulace těchto právních zakotvení byla typická například pro Ostravsko, kde statut města na přelomu 19. a 20. století získaly Vítkovice, Karviná, Přívoz nebo Mariánské Hory. Naproti tomu dělnické Židenice u Brna se tohoto statutu nedočkaly a vysloužily si přízvisko největší vesnice na Moravě; v roce 1910 měly přes 14 000 obyvatel.

V 19. století si české země udržovaly stabilní růst počtu obyvatel, což vedlo k tomu, že i přes vysokou imigraci se počet jejich obyvatel v této době zdvojnásobil. Čechy s Moravou patřily k nejlidnatějším rakouským zemím, žila zde asi třetina obyvatel Předlitavska. Na konci 18. století se z konskripce odhaduje, že české země měly asi 4,9 milionu obyvatel, před první světovou válkou počet obyvatel lehce přesáhl již 10 milionů. Počet obyvatelstva se vlivem přirozené měny a migrace nezvyšoval na celém území rovnoměrně. Rozdíl byl patrný zejména mezi průmyslovými a zemědělskými oblastmi. Vzestup počtu obyvatelstva umožnil již v 18. století rozvoj domácí textilní výroby a sklářství, zejména v severních Čechách, na severní Moravě a ve Slezsku. V 19. století pak procesy industrializace a urbanizace eskalovaly. Již od třicátých let 19. století se počet obyvatel rychle zvyšoval především v místech, kde se těžilo uhlí nebo železná ruda a kde se rodily budoucí průmyslové komplexy (Ostravsko, Plzeňsko, Kladensko, severní Čechy, Rosicko-Oslavansko). Na Moravě se nejrychleji rozvíjelo textilní Brno – třetí nejprůmyslovější město Předlitavska. V Čechách se ve druhé polovině 19. století rychle rozvíjela Plzeň, která se stala po Praze druhým největším českým městem a předstihla do té doby druhý Liberec. S rozšířením palety průmyslových odvětví a zvyšující se dopravní obslužností se koncentrace výrobních objektů, a tedy i obyvatelstva zčásti přesunula do okolí železničních uzlů. Rozmach zaznamenala i lázeňská města jako Karlovy Vary, Teplice nebo Mariánské Lázně. Pomaleji

³⁶ Údaje převzaty z textu přednášky Jiřího Musila (www.ccfres.cz/pdf/musil.pdf).

rostla tradiční správní a řemeslnická centra ležící v zemědělských oblastech – České Budějovice, Hradec Králové, Olomouc, Znojmo, ale také třeba Jihlava. Úbytek obyvatelstva zaznamenávaly zemědělské oblasti, patrný byl zejména na jihočeském venkově, kde nebyly příhodné geografické podmínky pro intenzivní zemědělství ani pro rozvoj průmyslu.³⁷

Zatímco v polovině 18. století žil ve městě každý desátý obyvatel českých zemí, o sto let později to byl dvojnásobek a na počátku 20. století zde žil již téměř každý druhý. Vliv industriální urbanizace na proměnu rozložení obyvatelstva byl více než zřetelný. Města však ani zdaleka nedokázala pokrýt „pop-távku“ venkova. Struktura výrobních provozů i jejich kapacita nebyla na takové úrovni, aby dokázala poskytnout dostatek pracovních příležitostí, a tak venkovské obyvatelstvo (typicky Českomoravská vysočina, jižní a střední Čechy) často mířilo do ciziny (metropolitní Vídeň, oblast německých zemí, Balkán, ale především zámoří). Odhaduje se, že v letech 1869–1910 se z českých zemí vystěhoval milion lidí, v městech nad 2000 obyvatel přibýly ve stejném období jen 2 miliony obyvatel. „Útěk z venkova“ se tak rozkládal mezi vnitřní migraci směrem do velkých měst a vystěhovalectví do zahraničí.³⁸

Industrializace, legislativní změny, správní reformy, éra liberální ekonomiky a doprava (zejména železniční) způsobily řetězovou reakci v podobě rozsáhlé migrace obyvatelstva za novými pracovními podmínkami. Vliv na populační a sociální vývoj měst měla řada právních faktorů. V první řadě jím bylo zrušení poddanství a roboty, které umožnilo neomezený pohyb obyvatelstva, i když teoreticky byl možný již od dob patentu rušického nevolnictví. Výkup z roboty však většinu rolníků napevno svázal s majetkem, jelikož nebyli schopni v rozumném časovém horizontu svá břemena splatit. Volnému pohybu dlouhodobě bránila také cechovní nařízení, která limitovala počet nových živnostníků. Tato omezení odstranil až živnostenský řád. Podobně negativní vliv měla zpočátku také všeobecná branná povinnost, ze které byli vyvázáni dědicové selských statků, které tak nic nelákalo opustit hospodářství. Zkrácení

³⁷ Ludmila FIALOVÁ-Pavla HORSKÁ-Milan KUČERA-Eduard MAUR-Jiří MUSIL-Milan STLOUKAL, *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, Praha 1996, s. 141–150, 389 (tab.). Na příkladu analýzy hospodaření čtyř měst (Plzeň, České Budějovice, Pardubice, Hradec Králové) ve druhé polovině 19. století a v prvorepublikovém období vyvodil obecné závěry o ekonomické transformaci českých měst Karel MAIER, *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850–1938*, Praha 2005.

³⁸ P. HORSKÁ – E. MAUR – J. MUSIL, *Zrod velkoměsta*, s. 201–202. K tomu také např. František KUTNAR, *Počátky bromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu*, Praha 1964; Monika GLETTNER, *Böhmisches Wien*, Wien 1985; Josef POLIŠENSKÝ, *Úvod do studia vystěhovalectví do Ameriky*, sv. I–II, Praha 1992, 1996; Josef VACULÍK, *Češi v cizině 1850–1938*, Brno 2007; Josef VACULÍK, *České menšiny v Evropě a ve světě*, Praha 2009 aj.

prezenční služby na tři roky z původních sedmi, respektive čtrnácti let a omezení výjimky pouze na vlastníky statků větších než 40 měřic znamenalo, že se mnozí, i s vidinou povinného nástupu k vojsku, rozhodli opustit venkov a nechat se zaměstnat ve městě.³⁹ Sem mířili ale také ti, které majitel statku nebyl schopen vyplatit z jejich podílu. Významnou roli sehrála také revoluční správní reforma v polovině 19. století, která zrušila poslední neetatizované patro správy. Konec formátu nesourodé patrimoniální sídelní správy a přesun správních funkcí primární důležitosti do okresních měst vytvořil předpoklady pro součinnost správních a ekonomických infrastruktur. Výrazně se tím posílil význam středně velkých sídel, která se přiblížila úrovni krajských měst.

Prostorová expanze zástavby v důsledku demografického růstu vyvolaného rozvojem průmyslové výroby se projevila nejmarkantněji ve vývoji městských průmyslových sídel a jejich obrůstání předměstskou zástavbou.⁴⁰ Z příměstských obcí s mnoha hospodářskými usedlostmi, které zpočátku tvořily zemědělské zázemí měst, se postupně stávala průmyslová nebo úřednická předměstí. Industrializace nevytvářela, přinejmenším v počátku, aglomerace urbánního typu. Urbanizovaná průmyslová centra typu Ostravska se objevila až později. Tam, kde urbanizace navazovala na tradiční městská centra (Plzeň, Brno), docházelo k výraznému růstu těchto měst a jejich přestavbě. Největší rozvoj zaznamenala zejména města na hlavních železničních tazích a jejich křižovatkách (Praha, Brno, Plzeň, Přerov, Liberec, Ostrava, Ústí nad Labem, Kladno). Především v nich se koncentrovala průmyslová výroba, na níž participovala i okolní menší sídla. Místa, která se z jakýchkoliv příčin dočasně či trvale ocitla mimo železniční připojení, stagnovala. Plošné pokrytí území železniční sítí znamenalo technický pokrok v osobní dopravě, nicméně nikterak příznivé tarify prakticky vylučovaly širší vrstvy z pravidelné každodenní dopravy do zaměstnání. I to byl jeden z motivů, proč se migranti usazovali ve městech natrvalo. Města stavebně a právně (sloučením s okolními obcemi) expandovala i díky rozvoji městské hromadné dopravy. Typickým projevem stavebního rozmachu – třeba i v uvolněném prostoru po zbourání hradeb – byla zprvu chaotická výstavba a míšení obytných a továrních zón. Naproti tomu

³⁹ K. MAIER, *Hospodaření*, s. 36–39.

⁴⁰ K rozvoji měst, urbanizaci a demografickým souvislostem např.: Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965; Jaroslav LÁNÍK, *The development of Czech towns in the 1830s to 1850s*, *Hospodářské dějiny* 15, 1986, s. 377–410; Jaroslav LÁNÍK, *Otázky vývoje urbanizace v Čechách v druhé polovině 19. století*, *Hospodářské dějiny* 16, Praha 1989, s. 145–181; *Historický atlas měst České republiky*, sv. 1–27, Praha 1995–2014; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a v Slezsku*; P. HORSKÁ – E. MAUR – J. MUSIL, *Zrod velkoměsta*; Pavel KLADIWA – Aleš ZÁŘICKÝ (ed.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*, Ostrava 2009.

řada projektů byla realizována v souladu se schválenými regulačními plány – Brno, Přívoz, Hradec Králové a další. Pro nově stavěné obytné čtvrti byla typická velká hustota obyvatelstva (daleko přede všemi městy čněla v tomto ohledu Praha), stavba velkých nájemních domů a patrové bydlení. Města se začínala funkčně a sociálně diferencovat; dělnictvo se koncentrovalo na periferii nebo v oblastech levných bytů, měšťanstvo ve vnitřních částech – kouzlo periferie buržoazie objevila až později –, pro úřednictvo se budovaly nové čtvrti. Ubytování pro velké množství nových pracovních sil se ovšem ukazovalo jako problém. Stávající kapacity nedostačovaly, navíc se proti přílivu dělnictva stavěly místní honorace, což proces industrializace a urbanizace zpomalovalo.

Urbanizace měla vliv na celou řadu sociodemografických jevů. Způsobila třeba proměnu národnostního složení českých zemí. Příchod jazykově českého obyvatelstva do měst znamenal, že se většina měst v českém vnitrozemí začala již od přelomu 18. a 19. století počest'ovat. Česká byla i nově se rozvíjející města. Německý ráz si udržela jádra větších moravských měst (Jihlava, Olomouc a Brno), ale prstenec okolních obcí, které se později staly součástí městské aglomerace, vykazoval převahu českého obyvatelstva. Zcela unikátní postavení měla v tomto ohledu Praha, která se díky urbanizaci a vnitřnímu politicko-ekonomickému vývoji proměnila ve skutečnou metropoli českého národa, kde mimo jiné zesílil vliv českých velkopodnikatelů, velkoobchodníků a středních měšťanských vrstev. Počet německy mluvících obyvatel se zvyšoval v průmyslových oblastech severních Čech a v moravskoslezském regionu, kde výrazně stoupal i podíl haličských migrantů. Měnil se také tradiční model rodiny, kdy se posilovala role muže živitele. Ženská práce neměla ve městě takovou hodnotu; ženy tam zdaleka nedosahovaly rovného postavení, jaké měla manželka hospodáře na venkově. Mezi městy a venkovem se také vytvořil velký rozdíl ve sňatkovém věku. Ve městech lidé do manželství vstupovali později, také zde bylo větší procento trvale svobodných, kteří do měst přicházeli, neboť se jim sňatek nepodařilo uzavřít. V průmyslových oblastech, zejména v severozápadních Čechách, se rozšiřoval další z demografických fenoménů 19. století, a to rostoucí podíl dětí vyrůstajících v mimomanželských poměrech. Tato skutečnost bývá obvykle spojována s neuspořádanými hmotnými poměry dělnictva, které vedly k odkládání sňatku až po narození jednoho či více dětí. Takováto rodina bývala ve městech více tolerována – zejména proto, že nemajetní nemuseli řešit dědické nároky svých dětí – než mimomanželské počety na venkově, jistou roli mohla hrát i pokročilejší sekularizace dělnictva. V městech jako Praha nebo Liberec lze již od šedesátých let 19. století sledovat sníženou úroveň porodnosti v důsledku pozdějšího vstupu nevěst do manželství. Tento trend se následně projevil v širším zázemí měst a na konci 19. století klesala porodnost již na celém území Čech, během

první dekády 20. století také na celé Moravě a v rakouské části Slezska. Vědomé snižování počtu dětí v rodinách se odrazilo na věkové strukturu městského obyvatelstva. Již na konci 19. století bylo v nejrychleji se rozvíjejících oblastech (Praha a okolí, Liberec, Brno) možno sledovat nižší podíl dětské složky. Šlo o proces, jenž byl způsoben nejen poklesem počtu narozených dětí, ale i tím, že do těchto center migrovalo mnoho osob v reprodukčním věku (20–50 let), takže se podíl této věkové skupiny výrazně zvyšoval.⁴¹ S přílivem lidí do měst se tyto poměrně homogenní jednotky měnily také etnicky a kulturně a narušovala se rovněž katolická majorita. Zcela novou podobu získala sociální struktura měst. Intenzivní industrializace s sebou přinesla převahu námezdně pracujících, zejména průmyslových dělníků.⁴² Ve městech a průmyslových aglomeracích se rodil průmyslový proletariát, jehož podstatnou složku tvořili bezzemci a mladší, převážně vydědění sourozenci z menších venkovských hospodářství. Nevalné životní podmínky tuto sociální skupinu radikalizovaly a její příslušníky mnohdy přivedly ke kriminalitě. Objevil se fenomén takzvaného lumpenproletariátu, často s prvky organizovaného zločinu. Města začínaly sužovat také špatné hygienické poměry, problémy s komunálním odpadem, s chybějící kanalizací, nedostatkem zdravotnických zařízení, pocit'ovala první důsledky industrializačních dopadů na životní prostředí. Ekonomická síla měst nebyla dostatečně silná, aby mohla palčivé problémy řešit včas, případně vůbec. Nebyla to však pouze otázka chybějících finančních prostředků či neochoty municipality investovat do míst obývaných lidmi, kteří v městě neměli ani domovské právo a vůči nimž necítila žádnou zodpovědnost. Modernizace infrastruktury a nabídka komunálních služeb podléhala mnohde politicko-národnostním aspektům, které například v brněnské národnostně a sociálně pestré aglomeraci byly příčinou řady komplikací.⁴³

Ve městech se dříve začaly využívat vynálezy a nové výrobní technologie. Daleko před ostatními se v tomto ohledu ocitly Praha a Brno, menší města poté jejich vzory a způsob života přebírala. Města poskytovala zcela netušené možnosti v oblasti kulturního vyžití, stala se centry vyššího školství, justičních

⁴¹ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – J. MUSIL – M. STLOUKAL, *Dějiny obyvatelstva*, s. 155–174.

⁴² Dle úředních statistik ubylo v českých zemích v letech 1869–1910 150 000 pracovních míst v zemědělském sektoru, zatímco v průmyslové a terciérní za stejné období přibýlo více než jeden milión míst. Zemědělská povolání sice i nadále převládala, ale nárůst v obou nezemědělských sektorech byl ohromný. Viz P. HORSKÁ – E. MAUR – J. MUSIL, *Zrod velkoměsta*, s. 186.

⁴³ K brněnským poměrům více Lukáš FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*, Brno 2007, s. 160–227.

a administrativních orgánů, zdravotnických zařízení, rozsáhlé sítě obchodů, bankovních domů, poskytovala prostor pro realizaci českému i německému živlu. Měnila zažitá představa o stravování a možnostech bydlení (velikost bytu, vybavenost, inženýrské sítě). Postupně se kolem nich vytvořil obraz jiného, „velkého“, světa, se kterým se podmínky vně měst nedaly srovnat. Příliv lidí nebyla tedy jen otázka sociální migrace. Vliv města se začal šířit i do okolí; nastalo jakési poměštění vesnického života v důsledku zhuštění komunikace s městem.

Růst počtu obyvatelstva vybraných měst v rámci českých zemí (v tisících)⁴⁴

město	1830	1869	1890	1910
Brno	36	74	94	126
Česká Lípa	5	9	10	12
České Budějovice	8	17	28	44
Děčín	3	4	7	11
Frydek	3	5	7	10
Hradec Králové	4	5	8	11
Cheb	10	13	19	27
Chomutov	4	7	13	19
Jablonec nad Nisou	3	7	15	30
Jihlava	15	20	24	26
Karlovy Vary	3	7	12	17
Karviná	–	3	8	17
Kladno	1	11	17	19
Kolín	6	9	13	17
Kutná Hora	10	13	14	16
Liberec	11	22	31	36
Mladá Boleslav	5	9	11	16
Moravská Ostrava	2	8	19	37
Most	3	6	15	26
Olomouc	12	15	20	22
Opava	14	17	23	31
Orlová	–	1	3	8
Pardubice	4	8	12	20

⁴⁴ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – J. MUSIL – M. STLOUKAL, *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, s. 397 (tab.).

město	1830	1869	1890	1910
Plzeň	8	24	50	80
Praha	102	158	182	224
Prostějov	8	16	20	30
Přerov	4	7	13	20
Příbram	4	9	13	13
Šumperk	4	7	10	13
Tábor	3	7	8	11
Teplice	2	10	18	27
Trutnov	2	8	13	16
Třebíč	6	8	12	11
Třinec	–	1	2	4
Ústí nad Labem	2	11	24	39
Vsetín	3	4	6	8
Zlín	3	3	3	4
Znojmo	5	10	14	19

VI.4. Kodifikace: trestní právo a vězeňství

Trestní právo lze definovat konvenčně jako korpus specifických pravidel, která se týkají lidského chování, korpus vytvořený politickou autoritou a posílený trestem, který je aplikován ve jménu státu na všech členech, jimž jsou tato pravidla určena.⁴⁵ Kriminální justice – „nástroj k diferenciaci kontrole illegalismů“ podle Foucaulta⁴⁶ – představuje celý komplex řízení chování a ovládnutí nezákonností, „illegalismů“, za pomoci represivního aparátu. Způsoby represe – neredukovatelné na prostou záležitost trestního práva – náleží současně do dějin kulturních i sociálních, protože představují jeden z možných modelů závislosti mezi proměnami společenské organizace a proměnu mentalit (studovanou například v rámci Eliasova „civilizačního procesu“) a mimo jiné odrážejí postoj elit k nonkonformnímu chování (tvořícímu v podstatě součást „lidové kultury“), a reprezentují tak podle Pietera Spierenburga „psychický make-up“ členů této společnosti.⁴⁷ Trestní justice tak nabízí ke studiu modely

⁴⁵ Edwin H. SUTHERLAND – Donald R. CRESSEY, *Criminology*, Philadelphia 1970, s. 4.

⁴⁶ Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir*, Paris 1975, s. 287.

⁴⁷ Pieter SPIERENBURG, *The Spectacle of Suffering*, Amsterdam 1984, s. 200.

a jednoduchosti pro uživatele. Teprve od roku 1862 bylo možné hodiny, re-spektive hodinky uložené v odolném kovovém pouzdře, nosit na řetízku žaketu či vložit do kapsy oděvu. Od šedesátých let 19. století byly k dispozici použitelné malé individuální kapesní hodinky, které zajišťovaly spolehlivý přenos nejdříve jen lokálně jednotného času a posléze i světového unifikovaného času. Teprve vlastnictví hodinek u každého dospělého jedince umožnilo sociální disciplinaci časem, zavedení a možnost kontroly pravidelné a pevně stanovitelné pracovní doby. Na konci osmdesátých let 19. století byly vynalezeny i takzvané fabriční píchací hodiny, které dovedly zaznamenat začátek a konec pracovní doby každému jednotlivci, a tudíž se nejvíce zasloužily o sociální pracovní disciplinaci obyvatelstva v éře průmyslové revoluce a urbanizace.

Možnost individuálního přenosu času znamenala sociální zlom. Šlo v podstatě o neustálé zpřítomnění času tím, že víceméně každý měl při sobě hodinky s víceméně stejnými údaji. Jakmile si téměř každý nosil nejdříve lokální čas a později standardizovaný čas, vznikla i možnost masového exportu času, a to z jednotlivce na jednotlivce, ze železnice do města, z města na venkov, z jedné sociální vrstvy na druhou, a to vše dokonalo unifikaci času do její dnešní synchronizované podoby. Možnost plánování nesmírně vzrostla, lidé se mohli od té doby setkávat v přesně stanovený čas, například při výrobě, obchodu a či trávení volného času. Mít individuální čas po ruce přestalo být luxusem, stalo se dokonce nutností, například při kontrole skutečné délky pracovní doby. Někteří továrníci v Anglii prý zakazovali nosit dělníkům do továrny vlastní hodinky.¹⁶¹

Francouzský sociolog Émile Durkheim zavedl pojem sociální čas jako obecný rámec, ve kterém civilizovaná společnost organizuje své aktivity. Teprve integrací pomocí času se jednotlivci a oddělené sociální skupiny prý stali společností.¹⁶² Teprve takto podmíněná sociabilizace umožnila kolektivní prožívání a uvědomění si času. Podle tohoto sociologického pojetí byl sociální čas vlastně tou nejdůležitější společenskou institucí, prostředkem k orientaci ve společnosti a jejím regulátorem i disciplinačním činitelem. Sociální a pracovní disciplinace vedla k tomu, že čas byl náhle striktně rozdělen na čas práce a čas odpočinku. Takto mohla vzniknout například kultura volných nedělí. I to byla už struktura moderní společnosti, i když zpočátku venkov příliš nezasáhla. Venkovská společnost ještě nepotřebovala strukturovat čas, vše se prolínalo a překrývalo s časem přírodním a převládalo přirozené dělení času na čas dětství, jinošství, dospělosti a stáří. Oddělení od přírodního času, napří-

¹⁶¹ Gerhard DOHRN-van ROSSUM, *Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnung*, München 1992, s. 292.

¹⁶² Émile DURKHEIM, *Regeln der soziologischen Methode*, Neuwied 1961.

klad osvětlováním bydliště a pracoviště, zasáhlo nejprve městskou společnost. Přenášení ekonomických a životních aktivit do noci bylo charakteristické pro velkoměsto. Přirozený rytmus dne, týdne a roku tam ztratil svůj význam.

Jednotný čas se stal na konci 19. století nástrojem sociální kontroly. Každý se musel se svým individuálním časem přizpůsobit společnému rytmu skupiny a posléze společnosti. Tento požadavek moderní společnosti může být ale často vnímán jako omezení individuální svobody či jako restrikce individuální mobility. Tento problém může být zvýrazněn také nepovedenou akulturací jiných etnických či náboženských skupin do mateřské společnosti a také tlakem na ekonomické zhodnocení času, což některé kultury doposud nepoznaly.

Teprve jednotný a plánovaný čas umožňuje koordinaci sociálních a výrobních aktivit, což může být také považováno za počátek takzvané Leistungsgesellschaft. Je to počátek podřízení individuální sféry a individuálně vnímaného času společenskému rytmu. Teprve diktát času nastolený rychlíkovou poštou a železnicí mohl dát vzniknout pocitu, že kvůli dosažení některých cílů je třeba nutno vynaložit větší úsilí nebo nasadit vyšší tempo.

VI.6. Byrokracie a byrokratizace

Termín byrokracie je možno doslovně přeložit jako panství úřednictva či úřadů.¹⁶³ Pojem byrokracie či úřednictva není ani v teorii a ani v praxi užíván

¹⁶³ Základní informace k tématu byrokracie a byrokratizace ve střední Evropě přinášejí tyto monografie: Józef OLSZEWSKI, *Byrokracie*, Praha 1911; Jan MERTL, *Byrokracie. Studie politickosociologická*, Praha 1937; Nikolaus von PRERADOVICH, *Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804–1918) mit einem Ausblick bis zum Jahre 1945*, Wiesbaden 1955; István SZENTPÉTERI, *The development of interpretation of bureaucracy*, Szeged 1968; Martin ALBOW, *Bureaucracy*, London 1970; Peter Michael BLAU, *Bureaucracy in modern society*, New York 1971; Miloslav MARTÍNEK, *Příspěvek k poznání struktury státního úřednictva v Čechách na počátku 20. století*, disertační práce, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1975; Otto STAMMER, *Die politische Einstellung der österreichischen Beamten (Bürokratie, Beamtenum, Parteipolitik)*, disertační práce, Grund- und Integrativwissenschaftliche Fakultät der Universität Wien, Wien 1977; Otto HINTZE, *Beamtenum und Bürokratie*, Göttingen 1981; Gerhard A. RITTER (ed.), *Regierung, Bürokratie und Parlament in Preussen und Deutschland von 1848 bis zur Gegenwart*, Düsseldorf 1983; Stanley DIAMOND – Wolf-Dieter NARR – Rolf HOMANN (edd.), *Bürokratie als Schicksal?* Opladen 1984; Hansjoachim HENNING, *Die deutsche Beamtenchaft im 19. Jahrhundert. Zwischen Stand und Beruf*, Stuttgart 1984; Bruno SCHIMETSCHKEK, *Der österreichische Beamte. Geschichte und Tradition*, Wien 1984; Karl MEGNER, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtenums*, Wien 1986; Bernd WUNDER, *Geschichte der Bürokratie in Deutschland*, Frankfurt am Main 1986; Waltraud HEINDL, *Geborsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*, Wien 1991; Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Von Amts wegen. K. k. Beamte erzählen*, Wien

jednotně. Velké rozdíly ve výkladu tohoto pojmu tkví v teritoriální úřednické praxi a v dobové podmíněnosti samotného jevu. U Anglosasů je termín spjat s hodnotícími a ideologickými představami oddanosti byrokracie, tedy anglicky „civil service“, obecné věci. V německém prostředí převažuje spíše termín „Beamtenbürgertum“ a je v něm evokována více oddanost státu nežli obci, neboť vznikl za fridericiánské epochy v Prusku a byl přetvořen monarchistickým liberalismem vilémovské doby. Právě německá sociologická teorie velmi často ztotožňovala všechny typy byrokracie s obecným pojmem úřednictva. Navíc toto německé pojetí byrokracie bylo spojeno s vírou v progresivní vývoj západoevropské civilizace ve směru rozumné racionalizace společenského života za přispění úřednictva. Původně francouzské slovo byrokracie je ale často také chápáno jako obecně společenský jev spíše s hanlivými konotacemi, vztahujícími se k těžkopádnosti, strnulosti a neživotnosti úřednického aparátu. Postupně se však byrokratická činnost stále více chápe pozitivně: jako profesionální vykonávání státní moci a veřejné správy, jak ve smyslu operativní a někdy i koncepční metodické činnosti při řešení každodenních praktických, tak i dlouhodobých problémů spojených s rozvětveným společenským a veřejným životem jednotlivce i státního celku. Za základní znaky moderní byrokracie či úřednictva se obecně považují přesné kompetenční rozdělení činnosti úřednického aparátu, hierarchie uvnitř úřednictva, instanční postupy, přímá vazba mezi vzděláním, hodností a platem zaměstnanců, monokratický způsob rozhodování, preferování právního vzdělání u rozhodujících složek, odborné školení, tedy profesionalizace, neosobní oddanost službě, pravidelné odměňování a penzijní zajištění.

Profesionální byrokracie se začala tvořit při vzniku novodobých absolutistických států. Během 19. století se úkoly byrokratické činnosti změnily a rozšířily v důsledku proměny absolutistických států v konstituční a v důsledku proměny společenského a hospodářského života v duchu moderního liberalismu. Častá kritika byrokracie ze strany veřejnosti v počátcích liberálního konstitucionalismu plynula – a dodnes vlastně ještě plyne – z rozporu mezi chápáním funkce byrokracie jako státního mocenského tělesa s formalizovanou kompetencí a vykonáváním efektivní služby pro veřejnost. Tato kritika byla vedena většinou z liberální pozice proti mechanicky, šablonovitě a bezmyšlenkovitě spravovaným veřejným záležitostem a proti zcela formalizované a neoduševnělé činnosti přebujelé byrokracie. Liberalismus se snažil omezit

1998; Marie MACKOVÁ, *Úřednictvo venkovských okresů v Čechách (1850–1914). Se zřetelem k okresům východních Čech*, Vlastivědný sborník Ústí nad Orlicí, Supplementum 4, Ústí nad Orlicí 2001; Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Opava 2002; Aleš VYSKOČIL, *C. k. úředník ve zlatém věku jistoty*, Praha 2009.

politický vliv byrokracie a její činnost redukovat na právní ochranu sociálních a hospodářských zájmů státu.

V agrárních společnostech byla hluboko do 19. století nejvyšší úřední místa obsazována většinou šlechtou, i když i modernizovaný postjosefínský stát se snažil omezit vliv šlechty jako sociální a mocenské skupiny na vládu. Jádrem byrokracie tvořilo v habsburské monarchii vysoké státní úřednictvo, i když vrchnostenské, vysoké soukromé či později samosprávné a podnikové úřednictvo provádělo také ve svém obvodu činnosti některá strategická rozhodování. Císař Josef II. se snažil zvýšit pracovní výkonnost státní byrokracie a vytvořit pro ni i jistý etický kodex ve formě „pastýřského listu“ z roku 1783, který byl postaven na osvěcenské ideologii celoživotní služby státu.¹⁶⁴ Napodoboval tak pruský byrokratický systém, ovšem s tím rozdílem, že se snažil administrativně modernizovat historicky, národnostně a kulturně daleko složitější státní útvar. Po stránce jazykové vedla absolutně byrokratická centralizace mnohojazyčné habsburské říše nakonec k dočasné nadvládě jednoho úředního jazyka, který se stal před rokem 1848 de facto státním jazykem. Z fridericiánské inspirace se v habsburském prostoru nakonec prosadila pouze idea centralizace, instanční hierarchie úřadů a profesionalizace správy. Ostatní záměry se buď nerealizovaly, nebo byly záhy opuštěny a rakouský systém správy se vydal vlastní cestou. Zavržen byl systém kolegiálního rozhodování dekasteriálních úřadů a převládla osobní odpovědnost vedoucích úředníků, po zaměstnancích státu se vyžadovalo formální právní vzdělání, na rozdíl od komplexnějšího „kameralistického“ upřednostňovaného v Prusku. Zároveň od josefínského období probíhalo odlučování speciální odborné úřední agendy od vlastní politické činnosti, což vedlo k tomu, že konkrétní územní správa nabyla především policejné-politické povahy. Postupně byla tato činnost izolována od ostatního společenského života, což zase vedlo až ke kastovnímu odcizování byrokracie od ostatní společnosti. K izolaci této sociální skupiny však nejvíce přispělo Josefovo dogma úzkostlivého podřizování osobnostního, národnostního i náboženského cítění jednotlivce vyššímu zájmu státu.

V první polovině 19. století se v habsburské monarchii etablovala nejprve asi třicetitisícová kasta vyšších císařských byrokratů a asi pětiosmdesátitisíco-

¹⁶⁴ Cirkulář Josefa II. úředníkům v celém znění ve sbírce zákonů: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze V, 1780–1784*, Wien 1786, s. 181–201. Důvodem pro sepsání „pastýřského“ listu bylo zklamání z dosavadního morálního a pracovního přístupu státního úřednictva. Ve čtrnácti bodech císař stanovil základní povinnosti a práva úřednictva, které zčásti platily ještě v první polovině 20. století. Císař zakázal přijímání úplatků, zastávání vícera státních úřadů současně, vykonávání vedlejšího povolání, omezovala se protekce i výdaje na správu, ale rozšířil se systém penzí, stanovovala se pracovní doba. Po pruském vzoru zavedl císař tajné hodnocení úředníků. Za špatně odvedenou práci hrozily postihy a tresty.

vá vrstva nižších státních, magistrátních a vrchnostenských úředníků, která formovala ducha vlády a stále více i ducha společnosti. Sto dvacet tisíc vážených, císaři oddaných úředníků a státem materiálně zajištěných úředníků prošlo stejným vzděláním, četlo stejné předpisy a vyznávalo stejné hodnoty. Tito úředníci zajišťovali svým konáním stabilitu vnitřních poměrů bez ohledu na to, který císař zrovna vládl. Za to se jim a posléze i jejich rodinách dostávalo mzdy, penzí a podpor, což je odlišovalo od sociálního postavení ostatního obyvatelstva. Pomocí této byrokracie se rakouská říše stala po roce 1800 patriarchálně spravovaným právním státem, který upřednostňoval staré elity.

Až do roku 1848 zůstala nejnižší úroveň územní správy v rukou pozemkových vrchností. Zlom nastal po revoluci 1848/1849, kdy se osvobozený poddaný dostal plně pod kontrolu státních orgánů. Zásadní přestavba byrokratického aparátu proběhla ve dvou etapách. Nejdříve během samotné revoluce a takzvaného neoabsolutismu v padesátých letech a posléze v šedesátých letech 19. století v souvislosti s obnovením konstitučního života a vznikem skutečně liberálně pojeté samosprávy.¹⁶⁵ Výsledkem bylo odstranění patrimoniálních úřadů, které až doposud obstarávaly prvoinstanční veřejnou správu. Na jejich místě byly vytvořeny státně byrokratické orgány (okresní hejtmanství, okresní soudy) s širokou exekutivní a justiční kompetencí, které se napříště měly stát místem trvalých střetů státní moci se strukturující se občanskou společností. Centrální úřady byly rozděleny podle věcné kompetence a zároveň byl položen základ dvojkolejnosti veřejné správy vybudováním rozsáhlé místní a v Čechách po roce 1864 i okresní samosprávy. Současně byly odstraněny poslední zbytky kolegiálního systému organizace státní a zemské správy a celá byrokratizovaná státní správa byla důsledně podřízena monokratickému principu, při němž jenom šéf správního orgánu byl odpovědný za jeho činnost a ostatní úředníci se stali jeho podřízenými pomocníky. Dalším zřejmým znakem rakouské byrokracie konstitučního období byla snaha tuto vrstvu nenacionalizovat, což se u státních orgánů víceméně podařilo, zatímco samosprávná grémia podlehla rychle nacionálnímu duchu, protože samosprávné úřednictvo se většinou rekrutovalo z měšťanského a selského prostředí a většinou úřadovalo jenom v mateřtině. Do jisté míry vytvořilo přirozenou hráz proti přílišnému byrokratickému centralismu, ale zároveň tato zřejmá dvojkolejnost veřejné správy přispěla k rozkladu byrokracie dle národnostního principu. Přirozenoprávní pojetí samosprávy spojené v politické rovině paradoxně s konzervativní argumentací historického státního práva se pak zvláště v Če-

¹⁶⁵ Ke správě například Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH (edd.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, II. *Verwaltung und Rechtswesen*, Wien 1975; Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2005.

chách stalo vítanou ideologickou i faktickou zbraní českého liberálního nacionalismu a způsobovalo také latentní animozitu mezi státní správou a samosprávou.¹⁶⁶ V Předlitavsku tak vznikla byrokracie dvojí povahy a účelového zaměření, s dvojí odlišnou mentalitou a nacionálním složením. Samosprávné úřednictvo se totiž necítilo být vázáno povinnostmi věrnosti a oddanosti státu, ale pouze k zemi, okresu či obci, později jen k národu. Státní úřednictvo bylo ale důsledně vedeno myšlenkou stavovské neutrality, která vyústila spíše v nadstranickost a nikoliv v nepolitičnost úřednictva. Takto měl být vytvořen ideologický základ pro existenci silného právního státu v duchu ideje naprosté loajality a oddanosti státu a panovníkovi. Ve státě rozervaném státoprávními a nacionálními boji mohla pouze tato idea udržet pohromadě státní stroj a také jednotnost rozhodování celého byrokratického aparátu. Nadstranickost, chápána jako věrná služba císaři, tvořila v Rakousku nezbytnou ideovou základnu byrokratického státního aparátu. Tím lze vysvětlit i spojitost mezi ideologií nadstranickosti rakouské byrokracie a jejím politickým konzervatismem. Politický konzervatismus měl také společnou sociální základnu. Konzervativní šlechta a byrokracie zůstávaly věrnou oporou dynastického státu, který se musel v době liberalismu a nacionalismu opírat především o tyto sociální vrstvy. Úplně nejvyšší rakouská byrokracie se většinou rekrutovala především z řad šlechtických druhorozenců. Idea nadstranickosti a naprosté oddanosti panovníkovi vedla pak ve vzrušených dobách nacionálních bojů k odcizení státní byrokracie společností, zvláště pak slovanské. Dále bylo možno v období konstituční monarchie pozorovat rozpor mezi postupně demokraticizovanými zákonodárnými sbory a vlastní výkonnou a velmi byrokratizovanou složku státního aparátu.

Po přelomu století prošla rakouská byrokracie procesem zmasovění.¹⁶⁷ Ve veřejné správě nabývaly většího významu než samotné politické problémy spíše procesy spojené s řízením sociálních, hospodářských a technických úkolů

¹⁶⁶ O samosprávě Milan HLAVAČKA, *Zlatý věk samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*, Praha 2006.

¹⁶⁷ V letech 1828–1874 vzrostl počet rakouského státního úřednictva asi na dvojnásobek, v letech 1828–1900 pak na pětinasobek, ze 70 000 na bezmála 340 000 osob (K. MEGNER, *Beamte*, s. 344; W. HEINDL, *Geborsame Rebellen*, s. 141) a tento trend se v následujících dvou dekádách ještě více urychlil. Změny se týkaly i počtu žen. Od jejich nástupu do státních služeb na přelomu 60. a 70. let se jejich počet do roku 1900 zvýšil na 9000 a v roce 1911 již na 15 000 (K. MEGNER, *Beamte*, s. 297–301). Zemí, která měla největší počet státních zaměstnanců na jednoho obyvatele, se staly Čechy, teprve za nimi se umístilo Dolní Rakousko i s hlavním městem Vídní. V českých zemích se počet zaměstnanců v sektoru veřejné správy mezi lety 1869–1900 zvýšil více než dvojnásobně, z 37 301 na 76 188, a do roku 1930 narostl na 152 023 (Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950*, Opava 2002, s. 95).

státu a obce, neboť v této době vzrostl význam státního intervencionismu do mnoha oblastí, které byly v liberální éře považovány jen za soukromokapitalistickou doménu, a také vliv samospráv, neboť do jejich kompetence patřilo budování především sociální a technicko-stavebně-dopravní infrastruktury. Pod vlivem tohoto vývoje se změnila také sociální skladba byrokracie. V této době lze poprvé pozorovat výraznější nacionalizaci úřednictva, a to především nižšího. Ale i tak zůstalo Rakousko, respektive Předlitavsko, i nadále konstitučně monarchistickým státem, jehož soudržnost byla založena na existenci respektované dynastie a loajální oddanosti vyšších společenských vrstev, byrokracie a armády této dynastie.

I když se konzervativní rakouský státní byrokratický aparát nechtěl přizpůsobovat změnám společenské reality, přesto tyto změny zanechávaly od konce 19. století stopy v jeho řadách. Úřednictvo přestalo chápat vyznamenání, volební právo nebo penzi jako postačující výhody. Ozývaly se hlasy, které volaly po dalekosáhlých reformách a nabádaly k opuštění nestrannosti státního úředníka. Úřednictvo se začalo výrazněji formovat, národnostně strukturovat, společensky angažovat, mentálně emancipovat a bojovat za zvýšení svého sociálního statusu. Tyto procesy se zprvu odehrávaly v profesně „méně prestižních“ oblastech soudní, finanční, železniční či poštovní správy a spíše v nižších patrech úřednické hierarchie. V Čechách se přitom projevovaly zřetelněji než na Moravě. V prominentní oblasti správy, u politických úřadů, však tyto tendence vlivem přetrvávající dominance Němců i celkové konzervativnosti elitářského prostředí selhávaly. Výsledkem tohoto kvasu byly změny v hodnostním i platovém systému, kodifikace práv a povinností úřednictva (viz služební pragmatiku z roku 1914), vznik řady oborových spolků a periodik, pokusy o reformu správy a také, a to především, nacionalizace byrokracie. Úřad se stával stále více věcí politické diskuse, která česko-německou rivalitu obnažovala až na samou dřev. Rychleji se nacionalizovalo nižší úřednictvo; nejmarkantnějším důkazem byl vznik prvního českého všeúřednického časopisu *Český úředník* v roce 1909, kde byla vědomě propagována idea národního semknutí českého úřednictva na profesní bázi. Svůj postoj hájící zájmy veškerého českého úřednictva redakce vyjádřila již v jeho prvním čísle z 9. ledna 1909. O úřednictvo jako voličskou základnu se začaly ucházet také politické strany a přizpůsobovaly tomu části svých volebních programů. V řadách českého, převážně nižšího úřednictva spatřovali svůj volební potenciál zejména mladočeši, respektive moravští lidovci. Staročeši zase lovili ve vodách již etablovaného úřednictva, hlas jistě dostávaly i strany katolického a křesťansko-sociálního tábora a strany pokrokové. V německém politickém spektru mohli s úřednickými hlasy počítat liberálové (pokrokaři) i křesťanskí sociálové. Za první světové války se poměr byrokracie ke státu změnil dvakrát. Na začátku byla tradiční pouta k panovníkovi utužena a byrokracie se stala skutečnou

vládnoucí vrstvou, neboť při vyloučení parlamentů a sněmů rozhodovala o chodu státu a hospodářství. Ke konci války došlo v důsledku politického uvolnění k oslabování byrokratické soudržnosti. Byrokracie se sebezáchovně částečně nacionalizovala, hlavně v důsledku selhávání systému válečného hospodářství a zásobování. Místní hospodářský partikularismus byl pak jednou z hlavních příčin snadného přechodu rakouské byrokracie do nové role v nástupnických státech. Takzvaný Hussarkův manifest z 16. října 1918 jí pak i formálně umožňoval přejít do nových státně politických poměrů bez výčitek svědomí.

Její neoblíbenost u obyvatelstva vyplývala především z kontrolní a evidenční činnosti a někdy také z urputné snahy zavádět do individuální a kolektivní činnosti formalizovaný řád a pořádek. V případě habsburské monarchie a Čech zvláště mohl její neoblíbenost způsobovat také nenacionální charakter státního úřednictva, který mohl přerůst u nejnižších vrstev obyvatelstva – protože nevládaly byrokratizovanou komunikaci v jiném než mateřském jazyku – až v nenávisť. Na druhé straně se existence byrokracie časem ukázala v modernizovaném státě jako nutná a užitečná a její neustálé početní rozšiřování poskytovalo naplnění mnoha očekávání ve směru rozšíření spektra atraktivnějších profesních a společenských kariér.

VI.7. Medikalizace, biopolitika a zdravotní policie

Nové formy ekonomického myšlení – kameralismus i liberalismus – a formování kapitalismu, ale i výrazný demografický nárůst západoevropské a středoevropské populace ve druhé polovině 18. století, si současně vynutily nezbytnost lepší koordinace a kontroly populace prostřednictvím adekvátnějších a sevřenějších mocenských mechanismů.¹⁶⁸

Michel Foucault na sklonku sedmdesátých let 20. století pojmenoval tento nový „způsob, jímž se od 18. století zkoušelo racionalizovat problémy, které státní praxi přinesly jevy spjaté s celkem živých bytostí tvořících populaci, jako

¹⁶⁸ Od druhé poloviny 18., resp. od počátku 19. století lze zaznamenat i u nás výraznější demografický růst: kolem roku 1880 se tak počet obyvatelstva našich zemí zdvojnásobil vůči roku 1780. V polovině 19. století žilo v českých zemích asi 6,6 milionu osob (z toho 4,5 v Čechách); o půl století později jich bylo již 10,3 milionu (z toho v Čechách necelých 6,5 milionu). Celkově trvalý růst brzdily jen cholerové epidemie ve 30., 50. a 60. letech a poté výraznou měrou až první světová válka. Současně však od osmého desetiletí 19. století a zejména pak od přelomu 19. a 20. století začala klesat porodnost.